

Vplyv aktivizácie a pracovného začlenenia na kvalitu života prijímateľov sociálnych služieb

The Impact of the Activation and Job Inclusion to the Quality of the Life of Social Services Recipients

PhDr. Viera Záhorcová, PhD.

SUPZ – Slovenská únia podporovaného zamestnávania

E-mail adresa:

viera.zahorcova@gmail.com

Korešpondenčná adresa:

Viera Záhorcová
Slovenská únia podporovaného zamestnávania
Panenská 29
811 03 Bratislava

Recenzent:

prof. PhDr. Eva Mydlíková, PhD.
prof. PhDr. Michal Oláh, PhD.

Kľúčové slová/Key words:

podporované zamestnávanie, aktivizácia prijímateľov, kvalitná sociálna služba, podpora v komunite
Supported Employment, Activisation of Clients, Quality of the Social Service, Support in the Community

Abstrakt:

Aktivizácia a práca sú dôležitou súčasťou života prijímateľov sociálnych služieb. Aj ľudia odkázaní na pomoc a potrebnú mieru podpory túžia po uznaní, rozvoji, chcú niekam patriť, mať dni naplnené aktivitou a činnosťami. Cieľom ich života nie je pasivita. Moderné štáty sa zaviazali, že vytvoria podmienky pre primeranú prípravu na prácu, získanie kvalifikácie. Podporované zamestnávanie je vhodnou metódou pre vyhľadanie vhodnej pracovnej aktivity, prípadne aktivizácie a jej udržanie. Tvorba priestorov na aktivity, programov s pomocami, prepojenie aktivít s komunitou s podporou primerane odborne vzdelaného personálu sú záruky pre úspešnú aktivizáciu. Nástroje služieb zamestnanosti môžu vytvoriť primerané pracovné prostredie aj pre prijímateľov s vyššou mierou podpory. V tomto príspevku prezentujeme aj snahy zariadení sociálnych služieb vytvoriť primerané prostredie a programy v sociálnych službách so zameraním na aktivizáciu a podporu pracovného začlenenia.

Abstract:

Activation and work are an important part of the life of recipients of social services. Even people dependent on help and the necessary level of support long for recognition, development,

they want to belong somewhere, to have days filled with activity and activities. The goal is not passivity. States are committed to creating conditions for adequate preparation for work, obtaining qualifications if possible. Supported employment is a suitable method for finding a suitable work activity and maintaining it. The creation of spaces for activities, programs with tools, linking activities with the community with the support of adequately trained staff are guarantees for successful activation. Employment service tools can create an adequate work environment even for recipients with a higher level of support. In this contribution, we also present the efforts of social service facilities to create an appropriate environment and programs in social services with a focus on activation and support for work integration.

Význam práce a aktivizácie pre život človeka

Mať prácu a zamestnanie znamená mať šancu na dosiahnutie určitého životného štandardu. Aj ľudia so zdravotným postihnutím chcú žiť nezávisle, preto je pre nich **finančná nezávislosť** veľmi dôležitá. Mať prácu znamená mať aj určité **postavenie v spoločnosti**, mať možnosť niekam patriť, rozhodovať o svojom živote. Práca prináša so sebou pocit uspokojenia a uznania, dáva príležitosť stať sa partnerom. Pracovné príležitosti vytvárajú priestor pre **rozvoj nových zručností**.

Je to pracovná aktivita, ktorá vytvára možnosti pre **nové vzťahy**, priateľstvá a kontakty. V neposlednom rade práca je zdrojom určitého **životného rytmu**, denného rytmu, aktivitou, ktorá motivuje, učí nás plánovať deň, týždeň, rok, život.

Programy sociálnej inkluzie sa stali príležitosťou aj pre osoby so zdravotným postihnutím. Národné programy pracovného začleňovania vytvárajú priestor pre pracovné začleňovanie rôznych znevýhodnených skupín(14).

Produktívna práca v integrovaných, teda bežných životných podmienkach na otvorenom trhu práce vytvára podmienky pre naplnenie zmyslu života, vytvára status človeka v spoločnosti, zvyšuje jeho pocit sebaocenenia a zvyšuje jeho akceptáciu ako ľudskej bytosti. Stále viac akceptujeme, že ľudia so zdravotným postihnutím by mali byť zapojení do aktivít bežného života, teda na otvorenom trhu práce(1,2).

Ako je to v praxi?

Systém podporných mechanizmov v rámci aktívnej politiky trhu práce pre osoby znevýhodnené na trhu práce je v súčasnosti v SR prezentovaný predovšetkým:

- poradenstvom v príprave na prácu
- prípravou na prácu
- prípravou na zamestnanie a umiestnenie do zamestnania

Systém dopĺňajú **chránené dielne a chránené pracoviská** pre osoby so zdravotným postihnutím, ktoré sa nevedia uplatniť na otvorenom trhu práce. Najbližšie k otvorenému trhu práce majú v systéme služieb zamestnanosti **Agentúry podporovaného zamestnávania**, pracujúce pre klienta metódou podporovaného zamestnávania, teda vyhľadávania pracovných miest šitých na mieru na otvorenom trhu práce a podporou pri ich udržaní. Pre efektívne pracovné začlenenie osôb so zdravotným postihnutím platí omnoho viac ako u iných, že proces prípravy na prácu a zaškolenie, proces zdokonaľovania pracovných a sociálnych zručností potrebných pre pracovné začlenenie, proces rozvoja nových kvalifikačných zručností je možné realizovať nielen vo formálnom alebo neformálnom vzdelávacom procese, ale aj priamo na pracovisku – na otvorenom trhu práce. Systém podpory v zamestnávaní znevýhodnených skupín dopĺňa možnosť zriadiť sociálny podnik. Všetky nástroje sú podporované štátom aj finančne(28).

Búranie mýtov a predsudkov

Napriek tomu že štáty vytvárajú rôzne formy podpory pre zamestnávanie znevýhodnených skupín, počet ľudí so zdravotným postihnutím vo svete práce, v každom druhu práce, v rôznych krajinách je veľmi nízky. Len minimum osôb s mentálnym postihnutím má prístup k príprave na prácu.(16)

Len postupne sa vytrácajú rôzne mýty a predsudky, ktoré napríklad zdôrazňujú častú chorob-

nosť, fluktuáciu osôb so zdravotným postihnutím v pracovnom procese. Najmä u niektorých rodinných príslušníkov osôb so zdravotným postihnutím sa stretávame s názorom, že pri získaní zamestnania môže osoba so zdravotným postihnutím prísť o invalidný dôchodok. Nie je to pravda. SR umožňuje súbeh mzdy a invalidného dôchodku bez obmedzenia.

Ďalším mýtom je konštatovanie, že osoby, ktoré sú prijímateľmi sociálnych služieb a sú na ne odkázané, nemôžu pracovať, pretože by boli duplicitne podporované štátom. Opäť sa tento výrok nezakladá na pravde. A tiež rozšíreným je názor, že osoby so zdravotným postihnutím, ktoré sú pozbavené spôsobilosti na právne úkony nemôžu pracovať. Aj toto je mýtus, všetky právne úkony v tomto prípade rieši opatrovník a osoba pozbavená na právne úkony má tiež právo pracovať(26).

Príprava na prácu a zamestnanie

Najlepším spôsobom ako zaistiť právo na výber práce, kvalitné zamestnávanie, je ponúknuť širokú škálu opatrení v prípravnom procese na prácu. Mať možnosť získania odborných zručností a kvalifikácie, ale aj pracovných príležitostí pre ľudí, je najefektívnejšie možné formou umiestnenia na otvorenom trhu práce. Inkluzívne zamestnávanie nie je nič menej a nič viac ako tento prístup – **zabezpečenie podmienok pre prípravu na prácu, vzdelávanie a tréning pracovných zručností priamo v komunite, v bežnom pracovnom prostredí(16).**

Integrácia osôb so zdravotným postihnutím nie je úloha len pre štát, ale pre spoločnosť ako celok a pre všetkých jej členov. Otázky zdravotného postihnutia nemôžu byť iba zodpovednosťou rodiny a priateľov, ale všetkých členov spoločnosti, ktorí by si mali uvedomovať všetky typy intolerancie a mali by prijať povinnosť podporovať osoby so zdravotným postihnutím v ich úsilí participovať v živote tak „normálne, ako je to len možné“(16).

Podpora občanov v celoročných pobytových sociálnych služieb

Podporované zamestnávanie ako metóda práce je jedným z aktívnych opatrení služieb zamestnanosti. Vytvára podmienky pre podporu a sprevádzanie občanov s ťažkým zdravotným

postihnutím, ktorí sú súčasne znevýhodnení na trhu práce(24).

Možnosti podpory sociálneho a pracovného začlenenia sa dnes týkajú všetkých občanov v SR, teda aj tých, ktorí takmer celý život prežili v celoročných zariadeniach sociálnych služieb. Dnes už nielen z hľadiska ľudských práv, ale najmä z hľadiska rovnosti príležitostí a samotného záujmu prijímateľov sociálnych služieb o aktivizáciu a participáciu na dianí spoločnosti je potrebné vytvoriť podmienky pre naplnenie týchto prianí a túžob. Nie je to tak dávno, čo otázky práce a zamestnávania neboli súčasťou diskusií v komunite pracovníkov sociálnych služieb (16).

O to viac treba vyzdvihnúť, že sa podporované zamestnávanie stalo súčasťou Národného projektu „Podpora procesu deinštitucionalizácie a transformácie systému sociálnych služieb“ a „Národného projektu deinštitucionalizácie – podpora transformačných tímov“. Výsledky projektov svedčia o zmysluplnosti týchto aktivít. Zážitok z prvých pracovných skúseností niektorých zamestnaných prijímateľov sociálnych služieb nás opodstatňuje tvrdiť, že cesta aktivizácie a participácie je dobrou cestou pre zmenu v kvalite života.

Význam realizačnej praxe

Akokoľvek dobre je nastavená národná legislatíva, zosúladená s európskymi právnymi normami je funkčná vtedy, ak je ústretová a implementovaná pre každého jednotlivca v krajine. Javí sa kľúčovým budovať funkčné bloky podpory pre osoby so zdravotným postihnutím, ktorí žijú v regióne. Ide o **budovanie siete podpory** medzi vzdelávacími inštitúciami, sociálnymi službami a variabilným trhom práce(12).

Je samozrejme nevyhnutné sledovať možnosti zdrojov a infraštruktúry, ktoré prispievajú k tomu, aby tieto systémy boli funkčné a kvalitné. Integračné procesy sa musia stať samozrejmosťou, aj pre osoby so zdravotným postihnutím ktoré nemajú záujem na príprave a tréningoch separovane, ale chcú mať zaistený rovnaký prístup k možnostiam vzdelávania a práce. Je preto dôležité identifikovať efektívne stratégie a modely dobrých skúseností v inkluzívnej príprave na prácu, pri získavaní kvalifikácie, v zamestnávaní a vytvoriť z nich všeobecné uplatniteľné metódy, akceptované aj cieľovou skupinou osôb s vysokou mierou podpory(17).

Najmodernejšie a najefektívnejšie metódy podpory zamestnávania osôb so zdravotným znevýhodnením prezentujú modely tréningov a podpory priamo na trhu práce, teda na pracovnom mieste, formou metódy „umiestni – trénuj – udrž pracovné miesto“ (place-train-maintain). Teda so silným akcentom na zdroje zamestnávateľov (26).

Princíp „nulového odmietnutia“

Rada Európy (1992) prezentuje modely prístupnosti k určitej forme aktivizácie a zamestnania pre všetkých bez rozdielu. RADA EURÓPY, VÝBOR MINISTROV, Odporúčanie č. 6 Výboru ministrov členským štátom ku koherentnej politike pre ľudí so zdravotným postihnutím odporúča:

V kapitole VII. ZAMESTNANIE je prezentovaný model pracovného začlenenia pre všetky osoby so zdravotným znevýhodnením, aj pre tie s vysokou mierou podpory nasledovne:

Princípy zamestnania pre všetkých

1. K tomu, aby sa umožnila čo najlepšia profesionálna integrácia ľudí so zdravotným postihnutím bez ohľadu na pôvod, povahu a stupeň ich zdravotného postihnutia, a pritom sa tiež podporila ich sociálna integrácia a osobné naplnenie, mali by byť prijaté všetky skupinové a individuálne opatrenia, ktoré by im umožnili pracovať, pokiaľ **možno v bežných pracovných podmienkach**, buď ako zamestnancom alebo ako samostatne zárobkovo činným osobám.

Podporovanému zamestnávaniu sa na Slovensku venujú hlavne Agentúry podporovaného zamestnávania takmer 20 rokov. Pôsobia v rôznych regiónoch Slovenska. Aktuálne sa na pôde MPSVR pripravuje Národný projekt pre udržateľnosť APZ v SR.

2. Ľudia, ktorých profesionálne kapacity pre produktívnu prácu sú limitované a ktorí sú tak ťažko zdravotne postihnutí, že je pre nich nemožné pracovať dočasne alebo úplne na bežnom trhu práce, by mali mať možnosť práce v **chránenom zamestnaní**(6, 8).

Chránené dielne na Slovensku za posledných 20 rokov zohrali nezastupiteľnú rolu v podpore zamestnávania osôb so zdravotným postihnutím nielen tých, ktorí žijú v ro-

dinách, ale priblížili prácu a zamestnanie aj tým, ktorí žijú v zariadeniach sociálnych služieb. Jedni i druhí sa bežne stretávajú na prezentačných akciách chránených dielní a domovov sociálnych služieb (napr. Radničkine trhy), a prezentujú rovnako kvalitnú prácu prostredníctvom svojich výrobkov. Jedni za riadnu platenú mzdu v chránených dielnach, tí druhí len v rámci pracovných dielní v zariadeniach sociálnych služieb. Implementácia je aj o osobnej angažovanosti pracovníkov zariadení sociálnych služieb, priklonení sa k metódam práce a podpory, ktoré deklarujú princípy orientované na klienta, nie na inštitúciu. Tým poskytujú prijímateľovi sociálnej služby šancu na ďalší rast a rozvoj pracovných zručností, a tým možnosť uplatnenia sa v pracovnom prostredí. Najnovšie trendy definujú chránenú prácu ako priestor pre poskytnutie prípravy na prácu, prípadne prezentujú priestor aj pre poskytnutie terapeutických aktivít pre klienta, napr. v snahe eliminovať obavy z práce, minulé nepríjemné skúsenosti z pracovnej činnosti(8, 20, 21).

3. Niektorí ľudia so zdravotným postihnutím môžu potrebovať **modifikované programy** kombinujúce prvky chráneného zamestnávania v systéme bežného trhu práce. Takéto podporované alebo prechodné zamestnanie by malo vychádzať z ich individuálnych potrieb a želaní.

Môže ísť o pracovné priestory a aktivity zriadené ako chránené dielne alebo chránené pracoviská, ale lokalizované na otvorenom trhu práce, nesúce prvky integrovanej práce(4, 5).

4. Niektorí ľudia so zdravotným postihnutím nebudú nikdy schopní trvale pracovať za riadnu mzdu. Napriek tomu by malo byť vyvinuté úsilie podporiť ich k takému životu, ktorý ich bude uspokojovať aj v oblasti aktivizácie. Tí, s najviac limitovanými schopnosťami, by mali byť vedení k využívaniu služieb **centier pracovných aktivít**, ktoré by im umožňovali vykonávať aktivity nie s ohľadom na produktivitu, ktoré by ale zároveň pomáhali rozvíjať ich funkčné, sociálne a pracovné schopnosti.

Na Slovensku môže ísť o činnosť niektorých ambulantných sociálnych služieb, napríklad rehabilitačných stredísk a integračných centier, ktoré zo zákona o sociálnych službách realizujú aktivity zamerané na „prípravu na prácu“ (28).

5. Špeciálna pozornosť by sa mala venovať úlohe výpočtovej techniky a vplyvu nových technológií na perspektívu zamestnania. Mali by sa skúmať cesty, v rámci ktorých by sa **mohli počítače využívať ako podpora ľudí so zdravotným postihnutím k práci** a odmietat' využívanie nových technológií, ktoré by viedli k novým bariéram v ich zamestnávaní(3).
6. Väčšia pozornosť by sa mala venovať aj humánym aj technickým prostriedkom, ktoré by sa mali využívať so zámerom umožniť plnú integráciu do pracovného života. Tieto prostriedky by mali obsahovať skupinové opatrenia pre podporu všetkých ľudí so zdravotným postihnutím a **špeciálne opatrenia** k riešeniu individuálnych problémov. Ak má byť dosiahnutá integrácia, je nevyhnutná plná účasť ľudí so zdravotným postihnutím(19).
7. S cieľom dosiahnuť maximálnu mieru účinnosti prostredníctvom koordinovaných aktivít, služby pre ľudí so zdravotným postihnutím by mali byť buď časťou alebo by mali byť v **neustáťom prepojení so všeobecnými službami** zamestnanosti a rovnako by malo byť čo možno najužšie prepojenie týchto služieb s rozličnými sociálnymi a zdravotnými službami(7).
8. **Zamestnávateľské organizácie a odborové organizácie**, rovnako ako vládne organizácie a organizácie ľudí so zdravotným postihnutím by mali byť informované o týchto podmienkach a mali by byť zapojené do integračného úsilia, a to na regionálnej a lokálnej úrovni, rovnako ako na národnej úrovni(15).
9. **Zamestnávanie ľudí so zdravotným postihnutím a opatrenia na jeho dosiahnutie by mali mať vždy prioritu nad finančnou pomocou** ľuďom so zdravotným postihnutím, čím sa nemyslí finančná pomoc potrebná pre kompenzáciu zvýšených výdavkov spojených so zdravotným postihnutím. Mala by

byť realizovaná starostlivosť zameraná na udržanie rovnováhy medzi opatreniami zameranými na profesijnú integráciu a na finančnú pomoc ľuďom so zdravotným postihnutím tak, aby si opatrenia k dosiahnutiu integrácie vzájomne neodporovali(18).

Filozofia nezávislého života

Pre prechod z inštitucionálnej starostlivosti na komunitnú podporu v systéme sociálnych služieb sú kľúčové princípy nezávislého života .

Nezávislý život je filozofia a hnutie osôb so zdravotným postihnutím zamerané na dosiahnutie rovnosti príležitostí, občianskych práv a plnej účasti vo všetkých aspektoch života spoločnosti. Je to proces zvyšovania uvedomenia, posilňovania a emancipácie osôb so zdravotným postihnutím založený na princípoch solidarity, vzájomnej podpory a svojpomoci, obhajoby, deinštitucionalizácie, demedikalizácie modelu zdravotného postihnutia a pomoci, demokracie a sebaurčenia(10).

Tri piliere nezávislého života sú:

- práca ako hlavný zdroj a prostriedok ekonomickej nezávislosti
- komunitné sociálne služby
- individualizované služby poskytované v prirodzenom sociálnom prostredí (22)

Dohovor o právach osôb so zdravotným postihnutím

25. jún 2010 je začiatkom novej etapy na ceste k plnému uplatňovaniu ľudských práv a slobôd osôb so zdravotným postihnutím na Slovensku. V tento deň aj pre Slovensko nadobudol účinnosť Dohovor o právach osôb so zdravotným postihnutím (ďalej DPZP) a jeho Opčný protokol schválený Valným zhromaždením OSN 13. 12. 2006.

Z článkov Dohovoru sa k problematike zamestnávania venuje článok 27, ktorý zdôrazňuje právo na slobodne zvolenú prácu, zdôrazňuje zásadu rovnosti príležitostí, zdôrazňuje podporu tvorby pracovných príležitostí pre ľudí so zdravotným postihnutím.

Článok 27 Práca a zamestnávanie prezentuje právo osôb so zdravotným postihnutím na prácu na rovnakom základe s ostatnými; zahŕňa právo na možnosť žiť sa slobodne zvolenou prácou alebo prácou prijatou na trhu práce a právo na pracovné prostredie, ktoré je otvorené, za-

čleňujúce a prístupné osobám so zdravotným postihnutím. Zmluvné strany zaručujú a podporujú uplatňovanie práva na prácu, a to aj osobám, ktoré sa stali zdravotne postihnutými v priebehu zamestnania, prijímaním primeraných opatrení, a teda aj osobám, ktoré sú odkázané na rôzne formy sociálnej pomoci, teda aj prijímatelia pobytových a ambulantných sociálnych služieb(4).

Článok 27 deklaruje najmä, že štáty

- a) **zakážu diskrimináciu** na základe zdravotného postihnutia vo všetkých otázkach týkajúcich sa ktorejkoľvek formy zamestnávania vrátane podmienok náboru, **prijímania do práce a zamestnávania**, trvania zamestnania, kariérneho postupu, ako aj bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci;
- b) budú chrániť na rovnakom základe s ostatnými práva osôb so zdravotným postihnutím na spravodlivé a uspokojivé **pracovné podmienky** vrátane rovnakých príležitostí a rovnakého odmeňovania za prácu rovnakej hodnoty, na bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci vrátane ochrany pred obťažovaním a práva na nápravu ujmy;
- c) zabezpečia, aby osoby so zdravotným postihnutím mohli uplatňovať svoje pracovné a odborárske práva na rovnakom základe s ostatnými;
- d) umožnia osobám so zdravotným postihnutím účinný **prístup k programom** všeobecného technického a odborného poradenstva, k službám sprostredkovania práce, k odbornej príprave na výkon povolania a k ďalšiemu vzdelávaniu;
- e) budú podporovať tvorbu pracovných príležitostí pre osoby so zdravotným postihnutím a ich **kariérny postup** na trhu práce, ako aj asistenciu pri hľadaní, získavaní a udržaní si zamestnania a pri návrate do zamestnania;
- f) budú podporovať príležitosti na **samostatnú zárobkovú činnosť**, podnikanie, rozvoj družstiev a začatie vlastného podnikania;
- g) budú zamestnávať osoby so zdravotným postihnutím vo verejnom sektore;
- h) budú podporovať zamestnávanie osôb so zdravotným postihnutím v súkromnom sektore prostredníctvom primeranej politiky a primeraných opatrení, medzi ktoré môžu patriť programy pozitívnych opatrení, motivačné a iné opatrenia;

- i) zabezpečia, aby sa pre osoby so zdravotným **postihnutím na pracovisku realizovali primerané úpravy**;
- j) budú podporovať, aby osoby so zdravotným postihnutím nadobúdali **pracovné skúsenosti na otvorenom trhu práce**;
- k) budú podporovať pracovnú a profesijnú rehabilitáciu osôb so zdravotným postihnutím a programy zamerané **na udržanie si pracovného miesta** a na uľahčenie návratu do práce.

Skúsenosti z Agentúr podporovaného zamestnávania dokumentujú možnosti umiestnenia aj osôb s ťažkým zdravotným postihnutím na otvorenom trhu práce, s dostatočnou mierou prípravy a permanentnej podpory. Skúsenosti sú aj s podporou občanov so zdravotným postihnutím, ktoré dlhé roky žili v domovoch sociálnych služieb a prejavili záujem o zmenu. Na druhej strane stále fungujúci systém inštitucionálnej starostlivosti o klienta, môže byť vážnou bariérou pri realizácii a implementácii dobre legislatívne vymedzených nástrojov sociálnych politík, ktoré podporujú začlenenie na otvorenom trhu práce. **Inštitucionálna kultúra zariadení SS často nevytvára priestor pre zmenu postojov, získanie nových informácií a vedomostí o procese zmeny v prospech aktívneho a participujúceho prijímateľa sociálnej služby a tiež pre „vykročenie k realizačnej praxi - zriadenie pracovných miest, umiestnenie v sociálnych podnikoch, využitie nástrojov služieb zamestnanosti, využitie práce na zákazku a pod.(23,25)**

Aktivácia a sociálne služby

Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách v znení neskorších predpisov vytvára priestor pre prípravu na prácu a aktivizáciu. Ide o významné zmeny v systéme podpory osôb so zdravotným postihnutím a inak znevýhodnené osoby. Zákon vytvára podmienky na to, aby sa z pasívneho prijímateľa sociálnej služby stal občan participujúci na svojej aktivizácii a participácii pre komunitu(27).

Zákon o sociálnych službách je nástrojom pre tvorbu komunitných služieb a v nich rešpektuje najmä(6):

- Rešpektovanie individuality prijímateľov/obyvateľov zariadení sociálnych služieb (napr. je definovaný individuálny plán, kľúčový pracovník, ktorý sprevádza a podporuje prijí-

mateľa v procese osamostatňovania)

- Rešpektuje rôznorodosť životných a sociálnych okolností prijímateľa
- Nové a komunitné služby sú vnímané ako odborné činnosti
- Podpora služby „komunitného typu“
- Nastavuje sa merateľnosť podmienok kvality (úroveň kritérií, štandardy a indikátory)
- Sankcie za neplnenie podmienok kvality(9,23).

Zákon o sociálnych službách v § 2 ods. (1) písm. b) vymedzuje sociálnu službu ako odbornú činnosť, ktorá sa okrem iného zameriava aj **na zachovanie, obnovu alebo rozvoj schopností fyzickej osoby viesť samostatný život a na podporu jej začlenenia do spoločnosti**. V ďalšom uvádzame vybrané §§ zákona, ktoré sa dotýkajú potrieb občanov so zdravotným postihnutím so zvýraznením činností a aktivít v zákone o sociálnych službách **podporujúcich prípravu a začleňovanie obyvateľov zariadení sociálnych služieb na trh práce**.

V § 12 zákon uvádza druhy sociálnych služieb, kde v bode c) sú uvedené sociálne služby na riešenie nepriaznivej sociálnej situácie z dôvodu ťažkého zdravotného postihnutia, a nepriaznivého zdravotného stavu. Je potrebné vyzdvihnúť v podporných službách podporu samostatného bývania, ktorá môže pomôcť pri realizácii konceptu nezávislého života v rámci procesu transformácie sociálnych služieb a využiť v rámci budovania nových komunitných služieb. **Formy komunitného bývania sú významné nadväznosťou na podporované zamestnávanie(27)**.

V § 16 sú definované odborné činnosti, kde vo vzťahu k podpore začleňovania klientov/ obyvateľov zariadení sociálnych služieb na trh práce je uvedených viacero odborných činností, ktoré majú svojim zameraním **podporný charakter vo vzťahu k pracovnému začleňovaniu** a v kombinácii so službami zamestnanosti by mohli tvoriť integrované služby v prepojení sociálnych služieb a služieb zamestnanosti v komunitných službách. Medzi tieto odborné činnosti môžeme zaradiť: špecializované sociálne poradenstvo (písm. b), sociálnu rehabilitáciu (písm. e), pracovnú terapiu (písm.g), pomoc pri pracovnom uplatnení (písm.m), podporu pri zapojení sa do pracovného života (písm.p), § 23 definuje pracovnú terapiu ako odbornú činnosť na osvojenie pracovných návykov a zručností fyzickej

osoby pri vykonávaní pracovných aktivít pod odborným vedením na účel obnovy, udržania alebo rozvoja jej fyzických schopností, mentálnych schopností a pracovných schopností a jej začlenenia do spoločnosti(27).

K podpore samostatnosti, nezávislosti a prípravy na prácu prispievajú najmä tieto sociálne služby komunitného charakteru

- Rehabilitačné stredisko
- Denný stacionár
- Integrované centrum
- Denný stacionár

V uvedených službách je možné poskytovať všetky formy aktivizácie, ktorá je definovaná v Zákone č.448/2008 o sociálnych službách:

Aktivizáciu prijímateľov sociálnych služieb určuje § 7 Zákon č. 485/2013, ktorým sa mení a dopĺňa Zákon č. 448/2008 o sociálnych službách v znení neskorších predpisov, ktorý zakotvil právo prijímateľa na aktivizáciu podľa svojich potrieb, schopností a možností a na druhej strane povinnosť poskytovateľa mu túto aktivizáciu poskytnúť na odbornej úrovni. V § 6 tohto zákona odstavec 2 písmeno a) hovorí, **že fyzická osoba má právo na poskytovanie sociálnej služby, ktorá svojím rozsahom, formou a spôsobom poskytovania umožňuje realizovať jej základné ľudské práva a slobody, zachováva jej ľudskú dôstojnosť, aktivizuje ju k posilneniu sebaistočnosti, zabraňuje jej sociálnemu vylúčeniu a podporuje jej začlenenie do spoločnosti** (Zákon č. 485/2013, ktorým sa mení a dopĺňa Zákon č. 448/2008 o sociálnych službách v znení neskorších predpisov(27)).

Koncept aktivizácie v sociálnych službách(27).

Aktivizácia je koncept podpory, ktorý sa týka všetkých prijímateľov sociálnych služieb a tiež všetkých oblastí života. Nesie charakter prípravy na samostatnosť v oblastiach sebaobsluhy, starostlivosti o svoje bývanie a prostredie, ale má zastúpenie aj oblasti podpory zdravia, voľnočasových aktivít, vzťahov, finančnej gramotnosti a iných.

Livečka(11) definuje aktivizáciu ako súbor nasledovných činností:

- **Preventívne** – uskutočňovanie opatrení, ktoré pozitívne ovplyvňujú **udržanie nadobudnutých funkcií** formou účasti na vzdelávacích aktivitách týkajúcich sa sebapoznania, využí-

vania multimédií, rozširovanie obzorov na témy týkajúce sa zdravia alebo špecifických tém podľa preferencií jednotlivcov.

- **Rehabilitačné** – trvalé venovanie pozornosti na udržiavanie a **posilňovanie fyzických a duševných schopností**. S touto oblasťou súvisia najmä tréningy pamäti a cvičenia na udržanie kondície psychických a telesných dispozícií.
- **Posilňovacie** – **prebudenie záujmu** o nové aktivity a prehĺbenie už existujúcich voľnočasových aktivít, prípadne ich objavenie vo vzťahu k práci s multimediálnym technológiám, životu mimo SS
- **Anticipačné** – dokázať sa pripraviť na budúce zmeny(11).

Maláková(13) chápe aktivizáciu ako súbor činností a aktivít podporujúcich rozvoj a podporu v oblastiach:

- Voľnočasové a záujmové aktivity.
- Poskytnutie pomoci pri obnovení alebo udržaní kontaktu s prirodzeným sociálnym prostredím.
- Pomoc pri náviku a zlepšovaní všetkých schopností (motorických, psychických a sociálnych)

Za prvoradá zdôrazňuje **predchádzanie pavivite** a ponúknutie prostredia bohatého na stimuly so zameraním na redukciu deprivácie a spoločenskej izolácie. Všetky metódy a terapeutické prístupy sociálnej práce musia byť cieleňé na zamestnávanie činnosťami, ktoré obohacujú a spríjemňujú každodenný život, sú veku primerané a aj efektívne, užitočné pre niekoho (13).

Aktivizácia v zariadeniach sociálnych služieb

Aktivizácia v zariadeniach sociálnych služieb najmä pobytového typu predpokladá vytvorenie primeraných podmienok na jej realizáciu. Ide najmä o nasledovné oblasti(2,8,23):

- priestory pre aktivizáciu
- programy pre aktivizáciu
- pomôcky na aktivizáciu a príprava na aktivizáciu a prácu
- pracovné začlenenie a zamestnávanie ako nástroj na rozvoj schopností a zručností
- odborný personál venujúci sa aktivizácii a zamestnávaniu(25).

Prieskum podmienok pre aktivizáciu realizovaný v 92 zariadeniach pobytových sociálnych služieb v Národnom projekte NP DI PTT.

Prieskum realizovali zamestnanci SUPZ v Národnom projekte deinštitucionalizácie – podpora transformačných tímov.

Cieľom prieskumu bolo analyzovať oblasti, ktoré prispievajú k podmienkam pre efektívnu aktivizáciu a pracovné začlenenie prijímateľov sociálnej služby v nasledovných kritériách:

- **priestory pre aktivizáciu** – vhodné priestory motivujú prijímateľov, vzbudzujú záujem o činnosti. Sú účelovo vytvorené a usporiadané priestorovo tak, že poskytujú priestory mimo priestorov bývania, najlepšie v bežnej komunite. Prijímatelia prichádzajú cieleňé v dohodnutom čase v dohodnutom režime a vykonávajú rôzne špecifické aktivity. Zmena prostredia mimo priestoru na bývanie vytvára aj psychohygienický efekt, často je súčasťou režimovej terapie.
- **programy pre aktivizáciu** – znamenajú cieleňé vytvorené programy a aktivity, ktoré môžu mať rozvojový charakter pri rozvoji rôznych zručností a schopností prijímateľa, alebo sú zamerané na udržanie nadobudnutých schopností a zručností. U seniorov často vychádzame pri tvorbe programov z nadobudnutých zručností a schopností v produktívnom veku (seniorka, ktorá je bývalá učiteľka angličtiny a učí anglickú konverzáciu on line aj počas pobytu v Zariadení pre seniorov). Vyššou formou programov aktivizácie sú aktivity zamerané na zákazky, ktoré si vyžiada komunita, obec, škola, firmy. Napríklad ušitie golfových vrecúšok, zabalenie mikulášskych balíčkov, výroba sviečok a podobne.
- **pomôcky na aktivizáciu a príprava na aktivizáciu a prácu** – mať rôzne pomôcky, materiály alebo aj programy napr. spájané so starými a použitými materiálmi predstavujú prípravu a plánovanie na aktivity a pre prijímateľov, ktorí sú do tohto procesu zapojení predstavujú vysoký stupeň participácie na programoch aktivizácie.
- **pracovné začlenenie a zamestnávanie** – pracovné miesta šité na mieru pracovníkov a opačne sú súčasťou aktivizácie. Hlavným aspektom kvality je tu vytvorenie pracovného miesta mimo priestorov, kde bývam, teda

v komunite, miesta, ktoré korešpondujú s mojimi záujmami a snami

- **personál venujúci sa aktivizácii a zamestnávaniu** – v tejto kategórii prinášame koncept nových profesií pre sociálne služby – job coach, pracovný asistent, činnosti ako vyhľadávanie a udržanie pracovných miest, poradca pre pracovnú integráciu a začleňovanie. V týchto oblastiach je potrebné vytvárať aj na akademickej pôde obsahovú náplň týchto profesií, ale hlavne rozvoj zručností týchto pracovníkov pri práci s prijímateľmi sociálnych služieb. Ide o oblasť celoživotného vzdelávania, v prostredí stále a rýchlo sa meniaceho trhu práce.

Graf 1 Priestory na aktivizáciu

Výstupy z prieskumu v oblasti aktivizácie a pracovného začlenenia u 92 ZSS.

41% ZSS má dostatočné priestorové vybavenie na aktivizáciu a prípravu na prácu

Znamená to, že zariadenie disponuje špecifickými priestormi na aktivity, buď špecifického charakteru ako sú dielne pre kreatívne činnosti, pre rozvojové a vzdelávacie aktivity, pre prácu so špecifickým materiálom ako je drevo, papier, hlina, dielne na pečenie, šitie, modelovanie a keramiky a podobne. Dielne a priestory sú často umiestnené priamo v inštitúcii, minimálne sú umiestnené v samostatných priestoroch mimo

hlavnej budovy, ale v areáli zariadenia. V ojedinelých prípadoch vznikli iniciatívy počas projektu NP DI PTT umiestniť denné aktivity mimo areálu zariadenia, formou prenájmu menších priestorov priamo v komunite.

Napríklad v zariadení DSS Veľký BLH a DSS Adamovské Kochanovce. Ide o významný krok smerom k aktivizácii prijímateľov SS a začleneniu do komunity.

18% ZSS má priestory iba čiastočne vyhovujúce

18 % zariadení poskytuje aktivizáciu v priestoroch, ktoré sme vyhodnotili ako čiastočne vyhovujúce, vzhľadom k tomu, že ide často o minimum priestorov so špecifickým využitím na aktivizáciu – často iba jedna až dve miestnosti v zariadení s desiatkami až stovkami prijímateľov, priestory sú nedostupné všetkým prijímateľom, ani nie sú kapacitne vhodné a prístupné.

Z toho vyplýva že aktivizácia nie je prístupná všetkým prijímateľom, že mnohé aktivity nie sú dostupné imobilným osobám s potrebou vyššej miery podpory.

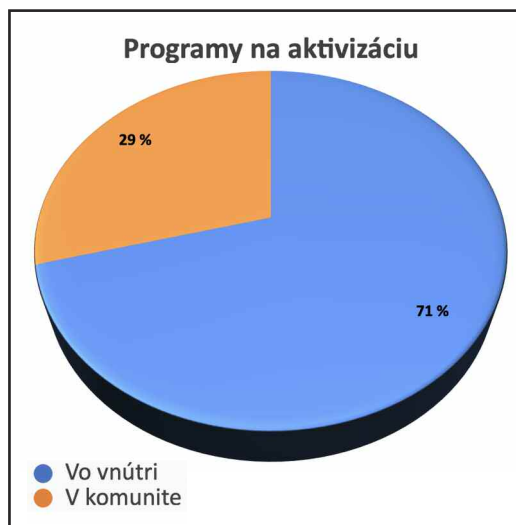
4% ZSS nemá žiadne priestory na aktivizáciu prijímateľov SS

Znamená to, že prijímatelia sociálnej služby nemajú možnosť počas dňa zúčastniť sa na aktivitách mimo priestoru, kde bývajú, majú k dispozícii na zmenu priestoru iba jedáleň, prípadne chodby, alebo priestory exteriéru.

Je tým limitovaná aj forma aktivizácie, nie je možné dostatočne využívať aktivity s možnou skupinovú dynamikou, prípadne špecifické záujmové a rozvojové aktivity. Príčinou takéhoto stavu sú častokrát postoje pracovníkov, prípadne zdôvodňovanie nedostatku priestorov, prípadne maximálne využitie priestorov na pobytové služby.

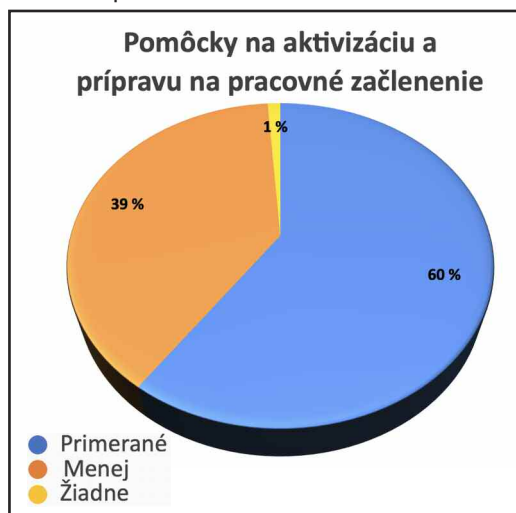
37% ZSS má iba multifunkčné využitie priestorov na aktivizáciu a prípravu na prácu u prijímateľov.

Multifunkčné využitie priestorov znamená väčšinou využitie jedálne a chodieb na rôzne iné aktivity, než je pôvodný účel. Ako tvorivú dielňu, kaplnku, cvičebný priestor, spoločenský priestor a podobne. Stráca sa tým pre prijímateľov možnosť posilniť aktivitu aj špecifickým priestorom, možnosť realizovať zmenu priestoru počas dňa aj ako psychohygienický aspekt.

Graf 2 Programy na aktivizáciu

Až 71 % ZSS má vytvorené programy aktivizácie pre prijímateľov a s prijímateľmi, ale sú realizované vo vnútri priestorov SS, bez kontaktu s komunitou, iba 29 % ZSS realizuje programy aktivizácie v komunite.

Programy, ktoré podporujú prijímateľov by mali byť vo väčšej miere realizované v komunite, v bežnom komunitnom prostredí, s ľuďmi žijúcimi v nej. Zariadenie pre to môže využiť rôzne formy podpory a prepravy, ako aj dobrovoľnícke programy. Podporu pre využitie programov aktivizácie formou dobrovoľníckej činnosti poskytuje s finančnou podporou aj ÚPSVaR.

Graf 3 Pomôcky na aktivizáciu a prípravu na pracovné začlenenie

Využitie pomôcok pre aktivizáciu je dôležité pre motiváciu prijímateľov, zmysluplnosť aktivít, pre možnosť tvorby, výroby, balenia, triedenia, separovania a podobne. Ide o tvorivé a podnetné prostredie, vytvárané iniciatívou pracovníkov, ale aj participáciou prijímateľov.

Najvýznamnejšie sú tie aktivity, ktoré sú realizované na zákazku od komunity, a teda aj komunita sa podieľa na príprave a tvorbe pomôcok. 61 % zariadení deklaruje dostatočnosť vhodných pomôcok, 39 % sa tejto téme venuje menej a 1% zariadení udáva, že nedisponujú žiadnymi pomôckami pre aktivizáciu a venujú sa iba opatrovateľským činnostiam.

Graf 4 Pracovné začlenenie a zamestnávanie

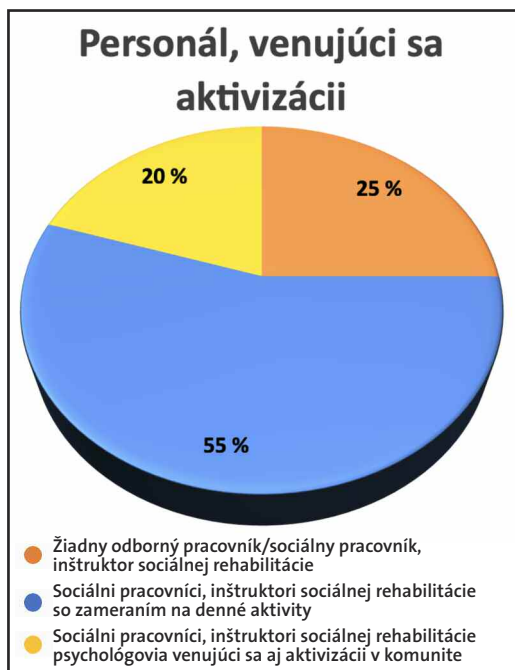
Pracovné začlenenie vytvára priestor pre možnosť participovať na hodnotách pre komunitu, byť užitočný a realizovať sa. Mať ďalšie zdroje na zvyšovanie kvality života. Najvyššou hodnotou je práca a aktivita v komunite, prijímateľ sa učí cestovať, manažovať svoje financie, stretáva sa s inými ľuďmi a samotná komunita je pre neho najlepšou školou. Naopak, vytvorenie pracovného miesta v zariadení nevytvára tieto možnosti.

39% ZSS uvádza vytvorenie pracovných miest pre prijímateľov v zariadení - ide väčšinou o pracovné pozície v práčovni, pomocné práce v kuchyni, na vrátnici, v záhrade.

33 % ZSS uvádza vytvorenie pracovných miest v komunite,

28 % sa tejto téme zatiaľ vôbec nevenuje, ale dodávajú, že to majú v pláne.

Graf 4 Personál venujúci sa aktivizácii a pracovnému začleneniu

Graf č.5 vyhodnocuje podiel odborných pracovníkov, ktorí sa aktivizácii a pracovnému začleneniu venujú.

Ide o nový pohľad na problematiku, mnohí pracovníci sa postupne oboznamujú s novými témami vo svojej pracovnej náplni, témami aktivizácie a pracovnému začleneniu.

25 % zariadení uvádza, že sa tejto téme nevenuje žiadny personál.

55 % zariadení uvádza, že odborní pracovníci sa venujú prednostne obslužným opatrovateľským činnostiam,

20 % zariadení uvádza, že vyčlenili odborných pracovníkov na tému podpory prijímateľov pre aktivizáciu a pracovné začlenenie a postupne im vytvárajú podmienky na rozvoj zručností v tomto smere.

Diskusia

Téma podporovaného zamestnávania v SR je mladá, nie viac ako 23 rokov. Postupne začína byť etablovaná nielen v službách zamestnanosti, ale aj v princípoch poskytovania služieb občanovi, najmä so zdravotným postihnutím. Stále viac zaznamenávame prístupy orientované viac na potreby občana než na potreby služby, inšti-

túcie. Najviac je etablovaná v praxi, ktorá vytvára tak sociálne služby ambulantného typu ako aj služby zamestnanosti, v poskytovaní služieb občanovi, ktorý prichádza s potrebou „mať prácu“.

Je výnimočným javom, že Národné projekty deinštitucionalizácie v SR majú ako **pevnú súčasť transformačného procesu tému aktivizácie a zamestnávania**. Že sa v komunite nebudujú iba služby bývania, ale aj služby pre aktivizáciu. Pojem „Centrá denných aktivít“ sa udomácnil v transformačných plánoch zariadení sociálnych služieb, ktoré prechádzajú transformačným procesom z inštitucionálneho poskytovania sociálnej služby na komunitné formy. Pod Centrami denných aktivít môžeme vytvárať nielen komunitné a ambulantné sociálne služby, ale aj služby zamestnanosti – chránené dielne, sociálne podniky. Vytvára sa tak priestor pre rôznorodé služby pre klienta, prijímateľa sociálnych služieb. Vytvára sa ponuka rôznych služieb, ktoré vnímame aj ako nástroje pre sprevádzanie prijímateľa na ceste za samostatnosťou a nezávislosťou, tak ako je to možné. Napĺňa sa tak princíp poskytovania služieb orientovaných na klienta, s primeranou podporou.

Prepájanie sociálnych služieb a služieb zamestnanosti je prirodzeným vyústením pri poskytovaní služieb občanovi podľa jeho potrieb, záujmov, možností a schopností. Tak sociálne služby, ako aj služby zamestnanosti sa tak stávajú nástrojmi na rozvoj prijímateľa. Klient ich využíva len dovtedy, kým ich potrebuje, prirodzene sa posúva k vyšším métam, k nezávislosti, samostatnému životu s podporou v komunite. Pri tejto adresnej podpore nie raz sa prijímateľ sociálnej služby „vráti“ do pôvodného prirodzeného prostredia, s definovanou a aktívnou podporou v komunite – využívajúc inštitút osobného a pracovného asistenta(15,16).

Záujem o aktivizáciu a pracovné začleňovanie zo strany zariadení – poskytovateľov sociálnych služieb rastie, taktiež zo strany zriaďovateľov ako aj zo strany prijímateľov sociálnych služieb. Je našou snahou „živiť a posilňovať“ tento záujem.

Môžeme posilňovať **zmenu postojov** všetkých zúčastnených aktérov, tak aby sa posilňovala možnosť aktivizácie a pracovného začleňovania s potrebnou a primeranou podporou v komunite.

Môžeme **zvyšovať informovanosť** o tom, ako aktivizáciu a pracovné začlenenie realizovať - učiť sa "ako na to" -. Vzdelávať sa a vzdelávať.

A podporiť **realizačnú prax**, teda ak chceme a ak vieme ako na to, zriadime ... pracovné miesto, priestor pre aktivizáciu, sociálny podnik, pracovné miesto na otvorenom trhu práce.

Je potešiteľné, že mnohé zariadenia sociálnych služieb, ktoré absolvovali aktivity v „Národnom projekte transformácie sociálnych služieb – podpora transformačných tímov“ hovoria o tom, že v postojoch k téme „nezávislého života“ majú jasno, majú aj informácie a odhodlávajú sa na vykročenie a zrealizovanie pracovných príležitostí pre prijímateľov sociálnych služieb s potrebnou podporou. Sme na správnej ceste.

Použitá literatúra

1. CSS ZÁTIŠIE. DOMOV SOCIÁLNYCH SLUŽIEB. PRACOVNÉ TERAPIE. <http://www.csszatisie.sk/domov-socialnych-sluzieb/pracovne-terapie.html>
2. DOM SVITANIA, N.O. <http://www.domsvitania.sk>
3. DŽUKA, J. (ed.). 2004. Psychologické dimenzie kvality života. - Prešov: Prešovská univerzita, ISBN 80-8068-282-8.
4. HANZELOVÁ, E. a kol. 2007. *Sociálna ochrana osôb so zdravotným postihnutím po systémových zmenách sociálnej politiky a trhu práce, II. Etapa – Integrácia občanov so zdravotným postihnutím na trh práce: súčasná prax a možné riešenia* : výskumná úloha. Bratislava : Inštitút pre výskum práce a rodiny.
5. HANZELOVÁ, E., 2007: Podpora zamestnávania občanov so zdravotným postihnutím: výskumné zistenia a implikácie pre prax, Čiastkový realizačný výstup, Inštitút pre výskum práce a rodiny, Bratislava
6. HOFFMAN, L. 2013. *An employment opportunity or a discrimination dilemma? Sheltered workshops and the employment of the disabled*. [online]. In: University of Pennsylvania Journal of Law and Social Change. Vol. 16. Iss. 2, 2013.
7. HOLKOVÁ, V. 2008. Kvalita života a jej meranie. In Nová ekonomika: vedecký časopis Národohospodárskej fakulty Ekonomickej univerzity v Bratislave, ISSN 1336-1732, 2008,
8. CHRÁNENÁ DIELŇA. ARPATCH. <http://artpatch.eu/category/chrarena-dielna/> INKLÚZIA. <http://www.inkluzia.sk/>
9. Repková K.: Implementácia podmienok kvality do praxe poskytovateľov sociálnych služieb- metodická príručka, Bratislava 2015
10. KRUPA S., 2003. Kvalitné sociálne služby 2, Bratislava, RPSP.2003. ISBN – 80-968586-5-3
11. Livečka in MÚHLPACHR, P. 2004. Gerontopedagogika. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80- 210-3345-2
12. MALLENDER, J. et al. 2015. *Reasonable Accommodation and Sheltered Workshops for People with Disabilities: Costs and Returns of Investments* : study. Brussels : European Parliament,
13. Malíková, E. Péče o seniory v pobytových sociálních zařízeních, Grada Publishing 2011
14. MATEJOVIE, K., 2012: Inkluzívny rast podľa stratégie Európa 2020 a jeho reflexia v oblasti zamestnanosti v podmienkach Slovenskej republiky
15. MICHALÍK, J. a kol, 2011: Zdravotní postižení a pomáhající profese. Praha, Portál 2011, 512 s. ISBN 978-80-7367-859-3
16. Nádaždyová, M., Monitoring súčasného stavu v oblasti inštitucionálnej starostlivosti z pohľadu príležitostí pre pracovné uplatnenie obyvateľov DSS, Správa projektu Príklady dobrej praxe Bratislava 2009
17. NOVOSAD, L. 2009: Poradenství pro osoby se zdravotním a sociálním znevýhodněním. Praha, Portál, 2009, 272 s., ISBN 978-80-7367-509-7
18. RADA EURÓPY , VÝBOR MINISTROV , Odporúčanie č. R(92) 6 Výboru ministrov členským štátom ku koherentnej politike pre ľudí so zdravotným postihnutím (prijaté Výborom ministrov Rady Európy 9. apríla 1992 na 474. zasadaní zástupcov ministrov)
19. REPKOVÁ, K., BRICHTOVÁ, L. 2009: Sociálna ochrana starších osôb a osôb so zdravotným postihnutím – Vybrané aspekty, Bratislava, EPOS, 2009, 463 s., ISBN 978-80-8057-979-1.
20. RADNICKINE TRHY 2015. <http://www.inkluzia.sk>
21. RADNICKINE TRHY V BRATISLAVE. <http://www.citylife.sk/ina-akcia/radnickine-trhybratislava>

22. Správa nezávislých expertov ku komplexnej re-
forme inštitucionálnej starostlivosti, 2009 -
podporné technológie a pomôcky/kompenzácie
23. STYKOVÁ B., 2015. Systémové zmeny kva-
lity život prijímateľov sociálnych služieb,
UMB, diplomová práca
24. VALENTOVIČ, M. a kol. 2006. Podporované
zamestnávanie na Slovensku. Bratislava:
M.E.S.A. - centrum pre ekonomické a sociálne
analýzy. 2006,145 s., ISBN: 80-89177-07-7
25. ZÁHORCOVÁ, V. Bratislava, 2014, Štan-
dardy kvality v PZ
26. ZÁHORCOVÁ, V. 2014 Bratislava, Východná
správa, Podporný kruh, Inklúzia
27. Zákon č. 448/2008 Z .z. o sociálnych služ-
bách v znení neskorších predpisov
28. Zákon č. 502004,Z.z. o službách zamestna-
nosti, v znení neskorších predpisov

Sociálno-zdravotnícke SPEKTRUM

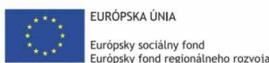
**Vedecko-odborný časopis
pre sociálnych pracovníkov a zdravotníkov**

Národný projekt Deinštitucionalizácia zariadení sociálnych služieb –
Podpora transformačných tímov sa realizuje vďaka podpore
z Európskeho sociálneho fondu a Európskeho fondu regionálneho rozvoja
v rámci Operačného programu Ľudské zdroje.

www.esf.gov.sk

www.employment.gov.sk

implea.gov.sk

ONLINE ISSN 1339-2379